

●

НЕОПУБЛІКОВАНА ПРАЦЯ АНДРІЯ ПРИГАРИ “ОСОБОЕ ИЛИ ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ГОРОДА ГУБЕРНСКОГО НОВГОРОДА-СЕВЕРСКОГО”

Агонія Української козацької держави - Гетьманщини - спричинила, на перший погляд, несподіваний спалах інтересу до минувшини, у якій патріотично налаштовані представники місцевої соціально-політичної еліти шукали відповідей на злбоденні питання доби й аргументів на користь збереження (а потім відновлення) своїх “прав та вольностей”. Цей сюжет ніколи не користувався особливою популярністю з-поміж дослідників, а починаючи з 30-х рр. ХХ ст. взагалі опинився на маргінезі вітчизняної історіографії. Однак, завдяки ґрунтовним студіям О.Оглоблина, Д.Сондерса, З.Когута та інших учених, що побачили світ далеко за межами України, ця прогалина в науковій літературі була почасти заповнена. Втім, створенню узагальнюючої праці з історії історичної думки в Україні у другій половині ХVІІІ ст. мають передувати пошук і публікація творчої спадщини тогочасних дослідників і аматорів старовини. До їх числа належав, зокрема, Андрій Пригара - автор “Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательствам; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное”¹. Фахівці принагідно згадують про існування цієї пам’ятки, але вона і досі не стала об’єктом спеціального дослідження й не запроваджена у науковий обіг². На думку О.Оглоблина, А.Пригара походив з відомого міщанського роду, представники якого у другій половині ХVІІ-ХVІІІ ст. відігравали помітну роль у соціально-економічному житті Новгород-Сіверського. Але про самого А.Пригару достеменно відомо лишень, що у 1781-1786 рр. він був священиком старовинної Покровської церкви, мав “партикулярный отличный дом о 4 покоях” і земельну маєтність на околиці міста уздовж дороги на Дігтярівку. О.Оглоблин також висловив припущення, що у дворянському реєстрі Новгород-Сіверського повіту 1790 р. під прізвиськом Пригар-Мултянських згадуються його діти - Семен і Васса³. У 80-90-х рр. ХVІІІ ст. Новгород-Сіверський переживав свій “зоряний час”. У місті, яке стало центром новоствореного намісництва і окремої єпархії, почали функціонувати численні установи, духовна семінарія та головне народне училище, точилися розмови про відкриття університету. Тут “буяло українське громадсько-політичне життя і діяли учасники українського патріотичного гуртка, славнозвісні діячі українського автономізму” Г. Долинський,

Т.Калинський, О.Лобисевич, В.Сокальський, І.Халанський, В.Шишацький та ін.⁴ Це соціо-культурне середовище, правдоподібно, стимулювало краснзнавчі інтереси А.Пригари. У передмові до своєї праці він зазначив: “великая к Отечеству ревность часто во мне желание производила описание оное пояснить особою повестью; одно только удерживало размышление о том, что многие искуснейших оных предприятия совершить не отважились и не пожелали”. Однак, окрім власного “желания”, до праці його спонукало й “оное властей побуждение к сему под названием топографического описания”. Річ у тім, що якраз тоді з російської столиці регулярно надходили директиви щодо упорядкування історико-статистичних і топографічних описів нових адміністративно-територіальних одиниць, створених у процесі ліквідації автономного устрою Гетьманщини. Так, спеціальна комісія на чолі з малоросійським губернатором А.Милорадовичем протягом 1779-1781 рр. здійснила докладний опис регіону, на терені якого передбачалося створити Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське намісництва (губернії). У 1784 р. щойно утворені намісницькі правління одержали вказівку Катерини II “сочинить для собственного её употребления топографическое описание каждого наместничества порознь”. Нарешті, восени 1786 р. генерал-губернатор Лівобережної України П.Рум'янцев зажадав термінового упорядкування коротких описів намісництв у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II в Україну та Крим⁵. За цих обставин А.Пригара, очевидно, дістав відповідне доручення і, “желание ... с послушанием соединив”, узявся за перо. М.Литвиненко помітила, що опис А.Пригари складений за тими ж пунктами, що й решта топографічних описів намісництв. Але він обмежився тільки описом міста і, до того ж, надмірно захопився викладом його історії, що, либонь, не задовольнило вимог замовників. Відтак топографічний опис усього намісництва (і Новгорода-Сіверського зокрема) виконав інший автор, можливо, О.Шафонський⁶. Праця А.Пригари датована 1786 р., але в її тексті двічі згадується “прошлый 1786 год”. Отже, він, ймовірно, розпочав свій опис у 1786 р., а закінчив уже наступного, 1787 р. Рукопис пам'ятки налічує 32 пронумеровані аркуші (64 сторінки). Текст написано російською мовою з численними українізмами досить розбірливим скорописом другої половини XVIII ст. Обабіч вряди-годи розміщено авторські примітки і посилання на використані джерела та літературу. Праця А.Пригари складається з невеличкої передмови (“предсказания”), трьох частин, розподілених на глави (“показания”) й параграфи, і короткої післямови. У першій частині опису, що має назву “О натуральном местоположении Новгорода-Северского”, визначено географічні координати міста і схарактеризовано його природне середовище. Три чверті обсягу пам'ятки припадає на другу і головну її частину, присвячену історії Новгорода-Сіверського, яку А.Пригара розділив на 5 періодів (“эры”). Перша “эра” охоплює події від першопочатків міста до хрещення Русі, причому автор стверджував, що “Новгород-Северский не только от столпотворения Вавилонского не в поздних летах населен, но ещё и прежде всемирного потопа не без населения был”. Друга “эра” припадає на XI - початок XIII ст. і закінчується захопленням міста монголо-татарами. Події третьої “эры” локалізуються в межах першої половини XIII ст., коли, за словами А.Пригари, “Новгород-Северский соединился с Литвою”. Четверта “эра” у цій періодизації виявилась найдовшою - з середини XIII ст. до середини XVIII ст. - й увібрала в себе і литовсько-польські, і козацько-гетьманські часи. П'ята і остання “эра”, на думку А.Пригари, розпочалася 1752 р., коли Новгород-Сіверський одержав магдебурзьке право. Апогеем цього періоду він

вважав утворення Новгород-Сіверського намісництва і окремої єпархії, “по коим резонам отсель в Новгород-Северском, свойственнее преименованием тем титулюющемся, ныне достопамятную новоначатую почитать Северяне навсегда Эру должны”. У цій же частині пам’ятки наведено цікаві відомості про історичну топографію і старовинні герби Новгород-Сіверського, місцеві храми та монастирі, етнічний склад та конфесійну приналежність мешканців міста. Окрім власних спостережень і підрахунків, А.Пригара використав досить широке коло джерел і засвідчив неабияке знайомство з історичною літературою. Так, він неодноразово посилається на літопис Нестора, київський “Синопис”, праці польських хроністів М.Стрийковського і О.Гвагніна, російських істориків О.Манкієва та М.Щербатова. У розпорядженні А.Пригари були також книги українських письменників і богословів І.Гаятовського та Д.Туптала (Ростовського), німецького історика і картографа Й.Гібнера, “Записки” дипломата й мандрівника З.Герберштейна, “Пролог”, “Часослов”, “Книжица старинных русских диковинок”, “Лексикон французский исторический” та ін. “Для провінціального пароха це була чимала лектура (яку, очевидно, можна було тоді дістати в Новгороді-Сіверському)”, - слушно зауважив з цього приводу О.Оглоблин⁷. Цікаво, що посилання на праці М.Стрийковського О.Гвагніна, Й.Гібнера, а також М.Бельського, Й.Гомана та І.Молявки містять клопотання міщанської громади Новгород-Сіверського 1752 р гетьману К.Розумовському про надання місту магдебурзького права і чолобитна, що передує Наказу мешканців Новгород-Сіверського до Комісії для створення проекту Нового Уложення 1767 р.⁸ Усі ці рідкісні книги, ймовірно, були зосереджені у бібліотеці старовинного Спасо-Преображенського монастиря, а відтак доступні для А.Пригари. Там же він ознайомився з “харатейними записками” з історії цієї обителі. Натомість опрацювати найдавніші документи з міського архіву йому не поталанило - вони загинули ще в грудні 1632 р., коли російські війська оволоділи Новгородом-Сіверським, “людей побии всех и город сожгли”. Крім того, “в 1680 году за бытность пребезмерного пожара, и другие последние крепости и книги меские погорели”. В результаті, як засвідчили у 1753 р. службовці місцевого магістрату, “никаковых грамот за потеряннем ... не сискалось”. А.Пригара звернув також увагу і на пам’ятки архітектури та археологічні старожитності, які “отдавна доселе часто сыскаются в горах и каменных скалах при сем городе”. Він відзначив наявність численних городищ навколо міста і залишків старовинної “крепости с замком” у самому Новгороді-Сіверському, яка “бывала высока и обширна в древности”, а натоді “умалена и вал пообсыпался уже”. Помітив А.Пригара і рештки курганного некрополя - “могил больших много и донныне еще при Новгороде находится”, в яких, на його думку, “некоторые государи языческие погребены”. Певний інтерес становить повідомлення А.Пригари про те, що “при церкве” у с.Лісконогах “на гробах две каменные доски удостоверяют с надписей погребенных князей Григория и Димитрия Ольговичей (?)”. А.Пригара також згадує про знахідку в 1786 р. кладу: “под замком сего города сыскано и представлено было в Казенную палату ... некоторое число денег сея Новгород-Северской области древней печати”. Проте усі використані А.Пригарою джерела містили в кращому разі поодинокі й уривчасті згадки про Новгород-Сіверський, і відтворити на їх підставі більш-менш повну картину історичного минулого міста було абсолютно неможливо. Не дивно, отже, що А.Пригара часом вдавався до вельми сумнівних гіпотез, а на сторінках його праці достовірні факти межують з міфами та сприйнятими на віру переказами і легендами. Палкий патріот Новгород-Сіверського, А.Пригара інколи просто потрапляв у полон власної фантазії, навіяної

довільним тлумаченням літописних текстів. Передусім він за будь-яку ціну намагався вивищити Новгород-Сіверський серед інших міст краю. Так, А.Пригара стверджував, що в давнину Новгород-Сіверський “с Києвом и Новгородом Великим уравнение имел”, а Чернігів вважався “местечком Новгород-Северской области”. Протягом XIII-XIV ст., за його словами, Новгород-Сіверський був “Северской Руси королевскою, також Литовскою, Жмодскою и Курляндскою главною престольною столицею”. Зовсім інший характер має третя і заключна частина праці А.Пригари, яка має назву “О выгодах при Новгороде-Северском”. Це традиційний опис занять місцевої людності, що має неабияке пізнавальне значення і повністю друкуються в додатку до статті. Він перегукується з відповідними розділами “Опису Новгород-Сіверського намісництва” 1779-1781 рр. та “Короткого топографічного опису Новгородського Сіверського намісництва 1787 р”. й істотно доповнює наведені в них відомості про соціально-економічний розвиток міста. Очевидно, студія А.Пригари була відома аматорам старовини. У всякому разі, в середині XIX ст. у книгозбірні бібліографа і археографа, місцевого дідича М.Судієнка зберігався рукопис історичного нарису про Новгород-Сіверський, невідомий автор якого, правдоподібно, скористався працею А.Пригари¹⁰. А.Пригара складав свій опис у той час, коли в Україні торував собі шлях процес перетворення історичних знань в науку. Відтак, у його праці наявні, з одного боку, невмотивовані й тенденційні міркування, а з іншого - елементи раціоналізму і критики джерел. Розглядати її слід у контексті доби, в колі студій сучасників А.Пригари - О.Шафонського, І.Яновського, А.Худорби, М.Маркова. Звичайно, головною передумовою поглибленого вивчення і критичного використання праці А.Пригари, що становить значний джерелознавчий та історіографічний інтерес, має бути публікація повного тексту пам'ятки на підставі новітніх археографічних методик.

Джерела та література:

1 Російський державний військово-історичний архів. - Ф.ВУА. - Спр. 19162. Тут і далі назва і фрагменти опису подаються мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із збереженням усіх фонетичних і лексичних особливостей. Археографічне опрацювання пам'ятки здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI-XVIII ст. популярним методом (див.: Страшко В. Правила передачі тексту кирилических документів XVI-XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. - К., 1992).

2 Оглоблин О. Люди Старої України. - Мюнхен, 1959. - С.202-203; Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. - Харків, 1970. - С. 141.

3 Оглоблин О. Назв. праця. - С.201. Див. також: Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) / Ред. П.К. Федоренко. - К., 1931. - С.2.

4 Оглоблин О. Назв. праця. - С.201-202; Федірко А.М. Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII-XIX ст. // Український історичний журнал. - 1998. - №2. - С. 77-83.

5 Див.: Петrenchенко І. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва//Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів, 1996. - С. 42-45.

6 Литвиненко М.А. Назв. праця. - С. 141; Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года / Подготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - №5. - С. 149-150.

7 Оглоблин О. Назв. праця. - С. 202.

8 Багалей Д.И. Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание Старой Малороссии”. - СПб., 1891. - С.67-72; Сборник Русского исторического общества. - СПб., 1914. - Т. 144. - С.64-66.

9 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) / Ред. П.К. Федоренко. - К., - С. 1-5; Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года / Подготовка до друку і передмова О.Коваленка та І.Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - №5. - С. 150-151.

10 Див.: Самчевський Ів. Матеріали для історико-статистического описания города Новгорода-Северского // Черниговские губернские ведомости. - 1853. - №1. - Часть неофициальная. - С. 1-9.

Часть III-я

О выгодах при Новгороде-Северском

Показание 1-е

В чем торговля и промысл городских жителей состоит, откуда товары получают, куда свои отвозят, на какую по примеру сумму. Какие имеют художества и ремесла, и в котором больше превосходятся

§1. Купечество и мещане Новгородские промышленяют хлебом, вином виноградным как хотят, а горячим об том иностранными водками, сахаром, бумажными товарами, медом, солью, рыбою, полотном, шелковыми, пушными, шерстяными иностранными и российскими товарами и другою мелочью крамною, кои товары получают по большей части с ярмонки губернии здешней (Кролевецкой), а некоторые с Великоросси Десною поставляются в судах и на плотях, на сумму примерно 50.000. Торгуют же и пенкою, олеем, салом, медом, получая сии товары с привозу на торги на 70.000, отпуская пеньку в разные российские чрез Стародуб порты, а олей и горячее вино в Киев и Городище стругами по Десне; промышленяют же и самыми в продаже байдаками или стругами, тесом, досками, шелевницами, дранью, лесом на строение и на дрова, пригоняемым з Брянска, Трубецка и других великороссийских мест по Десне, також железом в разных штупах и чугуною посудою и прочею такою мелочью железною и деревянною, оттоль же доставляемою на сумму 200.000, млиновым и точильным камнем на 1.000 из Орла привозным, и таковые все товары в своем и по другим городам продают приезжающим нарочно за покупкою.

§2. Из мастеров в сем городе суть: золотники, портные, сапожники, слесари, кузнецы, гончары, живописцы, ткачи, шаповалы, кушнеры, котляры, зегармистры, воскобои, свечники, трепачи, вапники, цырюльники, музыканты, калашники, мясники, рыбалки, хлебники, кирпичники, каменщики, и всякое ремесло стоит по пропорции, а нужнейшаго мастерства обществу имеется больше.

Показание 2-е

Бывают ли ярмонки, в которое время, сколь продолжаются, чем на них торгуют и откуда приезжают

§1. В Новгороде-Северском бывают три ярмонки в год: 1-я ярмонка собирается на седмице сырной; 2-я о празднике святых апостол Петра и Павла, а 3-я в праздник же Преображения Господня.

§2. Все оные ярмонки редко больше продолжаются от седмицы и торгуют собирающиеся с околичных великороссийских и малороссийских городов народы вышеписанными в показании сея части 1-м товарами и другими в привозе случающимися.

Показание 3-е

*Фабрики и заводы кому принадлежат, сколь велики,
откуда потребные к тому материалы получают, куда сделанные
на оных вещи отвозят и как велико число мастеровых людей*

§1. Преже сего уже о фабриках изъяснено, что оных не имеется при Новгороде сем, а суть два казенные завода. 1-й на Замку селитренный, в коем производилось в лето селитры нелитрованной на один котел до 300 пудов; при сем заводе с селитрищиком работников должно быть 26 человек, которая селитра отправляема была досель на Шостянской в сей же губернии артиллерийской пороховой завод. 2-й завод там же под Замком вапенный на две печи учрежден, о количестве ж работников и о выделки вапны против заводов частных примечать можно с нижеследующих §-в.

§2. Оных частных заводов вапенных находится разных духовных и мирских властей больше 10, при сем городе Новгороде, ис коих на каждом работникам быть не меньше 24-х должны, где печей 2, а со всякой печи по четыре байдака вапны в лето произвестся может, и отправляется такова вапна вниз по Десне и Днепру для продажи в города Нежин, Короп, Чернигов, Киев, Переяслав, Кременчуг и в прочие места, почитать во все низовые малоросские, с камнем диким оттоль ж с Новгорода в особых байдаках туда, где скудость на крейду и камень.

§3. Имеются же еще и частные заводы пенечные в домах купецких, в коих 20-ю работниками чистой пенки во всяком заводе выделяется 300 берковцев и бичевой 200 пуд, которая пенка отпускается в Стародуб, оттоль к Гжатской пристане, а бичевая донским козакам в Черкасск и другие города.

Показание остальное

*Откуда получают граждане Новгородские нужные
для пропитания и для жительства вещи и имеют ли сады
и какие овощи для себя в огородах садят и сеют*

§1. Единственный. Жители Новгород-Северские для пропитания и жительства получают хлеб иногда в недородные лета от великороссийских мест стругами по Десне поставляемый, а повсегодно хлеб, мед, рыбу, олей, мясо, сало и другие съестные припасы, частию сами граждане приобретают, как-то хлебопашества и размножения животных не оставляют, також в Десне и озерах рыбу ловят, а частию с разных уездов околичных получая довольствуются, для строения же и отопки, також к заводам по болшей части из Великороссии лес и другие вещи Десною рекою в Новгород плотами и стругами доставляются. Что же касается до плодов садовых и огородных, то об оных по состоявшемуся плану проминуть не следует, что имеют новгородские граждане у себя яблочные, сливные, черносливные простые и называемые венгерские и туркени, так же вишневые, гливные, дулевые и других малороссийских овощей деревья в садах. А в огородах садят и сеют по большой части капусту, бураки, морковь, пустарнак, лук и репу, брукву, чеснок, огурцы, дыни, арбузы, силлери, петрушку, картофель, мак, салат, хрен, конопля и другие семена к пропитанию человеческому и надобности служащая, кои водятся в странах малороссийских и по благоприятности воздуха хлебом, овощами и разнородною огородиною повсегодно довольно изобилуют, а при водах здравых жительства, редчайше тяжелых болезней приключение страждут.